

Af Christina Folke Ax:

Bondens knold

- om udbredelsen af kartofler til den jævne befolkning 1750-1840.

I 1756 skrev provst Phillip Ernst Lüders et indlæg i Danmarks og Norges Oeconomiske magazin om dyrkning af kartofler. Han havde selv gjort forsøg på sine egne jorder og ville nu gerne anbefale andre at dyrke kartofler. Lüders var grundig i sin gennemgang af de forskellige kartoffelsorter og deres anvendelses-muligheder, men hverken han eller andre af hans samtidige fik umiddelbart stor succes med at udbrede kendskabet til denne afgrøde. Det var ikke før 1820'erne og 1830'erne, at kartoflen for alvor var udbredt til alle egne og alle dele af befolkningen i Danmark. denne artikel omhandler denne udbredelseshistorie med fokus på, hvordan kartoflen blev en fast bestanddel af den jævne befolknings dyrknings- og spisevaner.

En nyttig afgrøde

Lüders kaldte sit indlæg *Om Kundskab til den nyttige Væxt Patatos, samt dens Plantelse og Brug*, og netop kartoflens nytte var noget af det, der tiltalte datidens fortalere. Det er da heller ikke ufortjent, at FN har udnævnt 2008 til internationalt kartoffelår for at øge kendskabet til kartoflen og dens positive rolle i forhold til sult fattigdom og trusler mod miljøet. Kartoflen er nemlig rig på både kulhydrater og C-vitaminer, den kan dyrkes på næsten alle jorder og giver som regel et godt udbytte i forhold til indsatsen. Irland er det klassiske eksempel på kartoflens evne til at brødføde en voksende befolkning, men også i resten af Europa blev kartoflen et vigtigt fødegrundlag for mennesker og husdyr.

Det var især kartoflens mange anvendelsesmuligheder, der tiltrak sig netop opmærksomheden hos Lüders og andre, der skrev og anbefalede kartoflen. For det første kunne den spises. Lüders foreslog, at man anvendte kartofler i stedet for kastanjer i for eksempel kål. Man kunne også stege den som kastanjer i smør og salt, og her var de bedre end kastanjer, fordi de ikke gav forstoppelse. Kartofler kunne også anvendes som foder - stort set alle dyr fra grise, kvæg, får og heste til gæs, høns og ænder kunne fedes med kartofler. Som regel blev det anbefalet at koge kartoflerne, før de blev anvendt som foder til dyrene.

Kartoflerne kunne males til mel og dermed erstatte korn i forbindelse med brødbagningen, eller de kunne laves til stivelse. Hertil bemærkede en anden skribent, præsten Jakob Kofoed Trojel fra Fyn, at stivelsen dog ikke kunne anvendes som hårpuder, fordi den var for tung. Kartofler kunne også anvendes til fremstilling af brændevin, og Trojel gav en grundig redegørelse for, hvordan det skulle gøres, og hvilke mængder, der skulle anvendes. Endelig bemærkede Lüders, at kartoflerne foruden nytte også fornøjede med deres blomster. Et argument, som siden blev fuldstændig forbigået af kartoflens andre fortalere.

Det grundlæggende argument for at dyrke kartofler var, at den kunne være et alternativ til korn, fordi den med lethed kunne indpasses i madlavningen og desuden på samme måde som korn også anvendes som foder til dyrene. Dermed kunne den sikre befolkningen mod misvækst i en tid hvor hungerår og dyrtid var en stadig trussel. Slog kornhøsten fejl kunne man overleve på kartofler. Efterhånden kom kartofflen dog også til at få en anden og lige så vigtig rolle, nemlig som led i forbedringer af dyrkningen af jorden. Denne anvendelse skulle få en stor betydning for den måde hvorpå almuens kartoffeldyrkning, eller mangel på samme, blev vurderet.

Kartoflens fortalere

Som præster var Lüders og Trojel medlemmer af en af de grupper, som i særlig grad arbejdede for at introducere kartofler i landet. Den bestod først og fremmest af godsejere og præster som var interesserede i forbedringer inden for landbruget og som forsøgte at bidrage hertil. Dermed ikke sagt at alle præster og godsejere var overbevist om kartoflens nytteværdi - mange udviste ingen interesse overhovedet. Det er dog ikke mærkværdigt hvis netop præsterne arbejdede på at indføre kartoffeldyrkning i deres sogne. Præsterne havde for det første en interesse i landbrug, da en vigtig del af deres indtægt og underhold kom fra præstegårdsjorden. Det var endvidere deres opgave at vejlede menigheden og selvom det først og fremmest gjaldt på det åndelige plan kunne der også være tale om vejledning af mere verdslig art. Det var således præstens opgave at kundgøre kongelige forordninger og andre bestemmelser fra prædikestolene og, det var måske derfor nærliggende samtidig at informere om forskellige forbedringer indenfor landbruget. Nogle præster var uden tvivl mere nidkære end andre, og der fandtes endda ifølge Michael Bregnsbo et begreb, kartoffelpræster, som henviste til disse rationalistiske præster, der var interesseret i landbrugsforbedringer. Samme begreb fandtes i Norge og i Tyskland.

Præsternes rolle som formidler af nye afgrøder og landbrugsteknik var almindeligt anerkendt i datiden. For eksempel skrev Gregers Begtrup i 1803 om præsternes betydning i sin beskrivelse af agerdyrkningens tilstand i Danmark:

"Hvad have ikke de store Mænd, en Pastor Lyders i Angeln, og Trojel i Fyen ei gavnet deres Omegn? Endnu mange Aar efter deres Død vidne i disse Egne et bedre Jordbrug, Humleavlens og Kartofflers Indførelse m.m. om deres nyttige Bestræbelser, og bære velsignede Frugter til disse Egnes Velstand. Nogle af denne Provindses Geistlighed have paa en udmærket Maade i Skrifter gavnet det Almindelige med deres Oekonomiske Kundskaber, saasom den værdige Provst Høegh i Gjentofte, Pastor Vedel i Everdrup, og Hr. Faber i Stavrebye. Endnu flere give Bonden gode Exempler i deres Cirkel, ved vel at dyrke deres egen Jordlod [...]"

Begtrup nævner her præsternes væsentligste virkemidler, når det gjaldt om at udbrede kendskabet til kartofflen; nemlig det gode eksempel og de skrifter om kartoffeldyrkning, de udgav. Lüders, Trojel og de andre skribenter gennemgik foruden de forskellige sorter og deres

anvendelsesmuligheder også nøje det praktiske arbejde med dyrkningen af kartofler hvilken jord der egnede sig bedst forberedelse af jorden lægning af kartofler optagning og opbevaring i frostfri omgivelser. Lüders anviste også regler for sorteringen. De bedste kartofler anvendte man i køkkenet, de middelmådige som læggekartofler og de dårligste og mindste til foder. Trojel derimod foretog nøje beregninger over fordelene ved at bruge kartofler i stedet for korn til mel, brændevin, stivelse med mere, så folk kunne se, at det kunne betale sig. Det var meget praktiske vejledninger, som kunne fungere som brugsanvisninger for de, der var interesserede i at gøre deres egne forsøg.

Skrifterne var i mange tilfælde henvendt til menigmand, men læserskaren var sandsynligvis i højere grad at finde blandt de dele af eliten, der var interesseret i sådanne sager. Det kan dog på ingen måde udelukkes, at også enkelte almuefolk fandt interesse i skrifterne, men som både Begtrup, Lüders og mange andre var opmærksomme på, var eksemplets magt som regel det bedste middel til at overbevise bønderne om kartoflens mange lykkesagligheder. Som Lüders skrev: *"Jeg har ikke alene ladet den plante i min Hauge, men end og paa marken, paa det at og andre kunde lære at kiende denne Frugt, og opmuntres til at forplante den, hvilket skulde være mig en særdeles Fornøjelse, og dem ikke mindre nytte"*. Godsejere havde dog endnu et virkemiddel for at få bønderne til at dyrke kartofler, nemlig at pålægge deres fæstere at dyrke et vist areal med kartofler hvert år. Det sikrede dog ikke, at bønderne efterlevede påbudet.

Kolonisterne

Foruden præster og godsejere fandtes der også i 1700-tallet andre, for hvem kartoffelen var nyttig. De tilhørte ikke den dannede elite, men var alligevel med til at introducere kartoffeldyrkningen i Danmark. Mest kendt er nok kartoffeltyskerne, som blev inviteret til at bosætte sig på den jyske hede i et forsøg på at udnytte landets ressourcer bedre. I slutningen af 1750'erne gennemførte regeringen en hvervekampagne i området omkring Frankfurt for at tiltrække bønder, der kunne opdyrke de marginale jorde på den jyske hede. Disse jorder var hidtil blevet anvendt af hedeboenderne til græsning og tørveskær, men staten så hellere at jorderne blev anvendt til agerbrug. De tyske bønder blev lovet en række privilegier såsom tiendefrihed, frihed for skatter afgifter, militærudskrivning og pligtkørsel i tyve år. De fik desuden lovning på bolig og jord med arvefæste foruden rejsepenge til dækning af udgifterne på rejsen. Der meldte sig mellem 275 og 300 familier, i alt omkring 1.000 personer. Dette antal blev mindsket, da 68 familier bestående af såkaldte oprørske elementer i 1763 blev udvist af Danmark, og i 1750 forlod yderligere 150 familier landet for at rejse til Rusland i håbet om at finde bedre vilkår der.

De tilbageblevne kolonisters vigtigste afgrøde var kartoffelen. De anvendte den til at fodre deres dyr, de solgte den i Kolding, Viborg og Fredericia og den var en vigtig bestanddel af deres kost. Den groede godt på den magre hedejord og gav selv på et lille areal hurtigt efter opdyrkningen

et udbytte, der kunne brødføde kolonisterne. I modsætning til præster og godsejere arbejdede kolonisterne ikke selv aktivt for at udbrede kartoflerne til deres omgivelser. De dyrkede kartofler på heden, fordi det var en måde at overleve på den magre jord.

Det var dog ikke kun på den jyske hede, at man finder de udenlandske kolonister. Samtidig med at kartoffeltyskerne kom til heden, blev kartoflen også forsøgt introduceret på byerne. Der er ikke skrevet meget om disse bønder, men en af dem genfindes i Frederiksværk. Som led i et forsøg på at forbedre jordbruget på Frederiksværks jorder og bøndergodset inviterede ejeren af værket, generalmajor Classen, en mand fra Sachsen ved navn Junck, som skulle omgås bønderne og lære dem bedre måder at behandle deres jorder på. Til gengæld fik Junck en gård og tilladelse til at dyrke jorden på sin måde, hvilket indebar at han lagde kartofler, potatoes. Imidlertid ville Junck hellere leve godt end arbejde, og han boede derfor på gården i 2-3 år, mens han fortærede sit udbetalte penge og viktualieforskud, og gården forfaldt omkring ham. Det endte da også med, at Junck og konen forlod jorden og en mængde regninger.

Kartoffeldyrkningen slog således ikke for alvor igennem i Frederiksværk ved denne lejlighed. Christen Pram fortæller i sin beretning om en rejse til det nordlige Sjælland, at kartofler endnu kun blev dyrket af præsterne og enkelte af værkets beboere. Bønder dyrkede den kun i nogle små partier i deres have med undtagelse af den brave bonde Jens Hansen fra Thorupmagle, der årligt avlede 50 tønder, som han afsatte på værket. Lignende forhold gjaldt sandsynligvis over hele landet i slutningen af 1700-tallet.

Den sendrægtighed der prægede udbredelsen af kartoffeldyrkning til danske almuefolk kunne have mere årsager. For eksempel var forholdet mellem danske bønder og kartoffeltyskere langt fra gnidningsløst, og skærmydsler var ikke befordrende for udveksling af viden om nye afgrøder. Det kom til at svie til de danske bønder, der efter 1750 overtog nogle af de huse, som var ledige efter at en del af de tyske bønder havde forladt landet. Danskerne klarede sig således dårligere end tyskerne, da de ikke på samme måde som tyskerne ernærede sig ved kartoffeldyrkning. Der var dog også eksempler på, at kartoffeltyskerne og de danske bønder gik sammen om at dyrke kartofler, således at tyskerne leverede kartoflerne og ekspertisen, mens danskerne lagde jord og gødning til. Udbyttet delte de. Endelig var der måske ingen grund til at dyrke kartofler, når de danske bønder kunne købe dem hos kartoffeltyskerne. Der er dog næppe tvivl om, at alle disse forsøg med at udbrede kendskabet til kartoffeldyrkning til den brede befolkning havde en vis effekt, selv om det var en langsom og spredt affære - og vejen var brolagt med klager og fortællinger om dumme og dovne bønder.

Den menneskelige faktor

Modvilje, mistro og praktiske problemer synes at karakterisere fortællingerne om almuenes første forsøg med kartoffeldyrkning i Danmark. Hans Kyrre gengiver i sin bog *Kartofflens krønike* en række eksempler på folks første oplevelser med kartofler, som viser nogle af de besværligheder og hindringer der stod i vejen for udbredelsen af kartofler til den brede

befolkning. På europæisk plan havde kartoflerne i 1700-tallet været omgærdet af mange forestillinger om, at de skulle være giftige, øge kvindernes frugtbarhed eller fremkalde gift, som blandt andet vendelboerne frygtede.

Generelt skal man være forsigtig med at tage alle historierne om vanskelighederne med kartoflerne for pålydende. Det gælder for eksempel historier om folks problemer med at finde ud af hvilken del af kartoffelen, der kunne spises, hvorfor de endte med at spise de giftige frugter i stedet for knoldene. En tilsvarende historie findes i forbindelse med en myte om indførelsen af kartofler i Irland, og man vil uden tvivl kunne genfinde varianter i andre lande. Det er ikke nødvendigvis ensbetydende med at befolkningerne alle steder har forsøgt at spise frugterne af kartoffelplanten i stedet for rødderne, selvom det selvfølgelig ikke kan udelukkes. Både Peter Burke og Robert Darnton har i deres studier af almuekultur påpeget, at samme eventyr og sagn findes over hele Europa tilpasset den lokale kontekst. Der kan således udmærket være tale om en form for fælleseuropæisk fortælling, som er blevet spredt sammen med kartoflerne. Den skildrer forestillingen om besværlighederne ved at skulle forholde sig til noget nyt, der på det tidspunkt, hvor historierne er blevet optegnet, allerede var blevet en almindelighed. Den viser samtidigt, hvor vanskeligt det er at manøvrere mellem fakta og fiktion, når det gælder indførelsen af kartofler.

I den irske version er det Sir Walter Raleigh, der bringer kartoffelen til Irland fra Virginia i 1590'erne, men han beordrer den ødelagt, da han havde smagt de bitre bær. Selve planten overlevede dog til glæde for irerne. Som Stephen Greenblatt har påpeget, kan fortællingen ikke være sand fordi Raleigh aldrig var i Virginia, hvor der i øvrigt ikke var kartofler i slutningen af det 16. århundrede. Greenblatt læser derfor myten som en latterliggørelse af den engelske kolonimagt, der leverede det middel som det undertrykte irske folk overlevede på. Desuden bliver de overlevende knolde i jorden et symbol på den uudryddelige irske katolicisme.

I dansk sammenhæng kan myten næppe tillægges en sådan tolkning. Fortællingerne fremstiller snarere almuens som ubehjælpelig. Da kartoffelen var blevet en integreret del af det danske landbrug, findes der imidlertid eksempler på, at historien ændrede sig. Hvor det tidligere var bonden, der var den uforstandige, blev det nu bjergmanden eller trolden, som ikke kunne finde ud af, om det var toppen eller roden, der skulle anvendes. Når han derfor dyrkede kartofler "til halvs" med bonden, krævede han at få toppen, mens den mere snu bonde fik roden og al fortjenesten.

En anden og måske mere reel hindring for udbredelsen var, at folk mente, at kartofler ikke indeholdt nok næring. Nogle steder klagede bønderne over, at mælken blev tynd og smørret ikke ville hænge ved kniven, hvis kørerne blev fodret med kartofler. Tilsvarende skrev præsten Frederik Carl Carstens i sin beskrivelse af de jyske hedekolonier i 1838, at kartoffelen nok kunne give kød på kroppen men ikke marv i benene. Denne opfattelse var tilsyneladende knyttet til det faktum, at kartoffelen groede på mager jord. Carstens anvendte således stort set samme

udtryk om jordens evne til at producere godt hø til foder, blot var det endnu værre: *"Lad foderet på alheden se nok så godt ud, ret nærende er det dog ikke; det mangler, hvad der giver marv i benene og kød på kroppen"*. Det virker, som om der her skete en sammensmeltning, så de egenskaber, Carstens tillagde jorden, blev overført til kartoflerne. Carstens var dog også klar over, at uden kartoflerne havde kolonisterne næppe kunnet klare sig på heden. Han mente blot at de var bedre egnet som foder, fordi det ville give gødning til jorden - i stedet for at kolonisterne solgte dem i omegnen eller spiste dem selv.

Kartofflen som menneskeføde havde mange steder en lav status, og der findes flere eksempler, hvor den bliver sammenlignet med svinefoder eller svin. Eksempelvis dyrkede bønderne i Hørsholm en sort, de - efter sigende på grund af udseendet - kaldte svinemaver, og Jacob Aall Hofman fortæller i amtsbeskrivelsen fra Odense amt 1843, at bønderne for 40 år siden, da hans far havde forsøgt at introducere kartofler ved at invitere godsets gårdmænd til et måltid bestående af kartofler tilberedt på forskellige måder, forbandt dem med svineføde og derfor ikke ville spise dem. Selv i 1843 havde bønderne ikke overvundet deres mistro og ville helst kun anvende dem som supplement. Bønderne spiste ikke svinefoder.

En del af almuens problemer var af mere praktisk art. En mand i Vinkel fortalte folkemindesamleren Evald Tang Kristensen, hvordan moderen nok havde fattet nogle af principperne ved kartoffeldyrkningen, men åbenbart ikke fuldstændigt. Hun hyppede nemlig en stor kule omkring hver top, så der hverken kom top eller rod. Tilsyneladende udgjorde tjenestefolkene et særligt problem. Redaktøren af Landøkonomisk Tidende, Johs. Chr. Drewsen, beklagede sig i begyndelsen af det 19. århundrede over, at tjenestefolkene ikke ville arbejde i kartoffelmarken, fordi de anså arbejdet for narreri eller en forøgelse af arbejdet. De mente ifølge Drewsen, at brugen af nye agerbrugsredskaber var besværlig eller modbydelig, fordi de blev tvunget til at træde ud af den gamle slendrian. Som løsning foreslog han en mere militaristisk læggemetode med kommandoer. Tjenestefolkene havde i og for sig ret i at dyrkningen af kartofler krævede mere arbejde. Hvis dyrkningen skulle foregå efter forskrifterne skulle der gødes og pløjes flere gange og kartoflerne skulle hyppes, ligesom det blev anbefalet at man arbejdede marken igennem flere gange ved optagningen for at få alle kartoflerne med.

Også C. Dalgas og St. St. Blicher beklagede sig over de uvillige tjenestefolk i deres beskrivelser af henholdsvis Vejle amt fra 1826 og Viborg amt fra 1839. Blicher hævdede, at tjenestefolkene var svære at få til at dyrke jorden på en ny måde og at det derfor var svært at indføre forbedringer i landbruget som eksempelvis vekseldrift Dalgas derimod mente at frygten for de vanskeligheder som tyendet plejede at stille til med i forbindelse med forandringer hindrede mange bønder i at forsøge sig med kartoffeldyrkning Dalgas rådede dog bønderne til at *"håndhæve den husfaderlige myndighed"* og være ophøjet over *"små drillerier"*.

Bønderne kunne dog være ligeså genstridige som tjenestefolkene. Et af problemerne ved dyrkningen af kartofler var at de ikke holdt markfred. Det betød at de opgav ævred, når

kornhøsten var overstået og lod dyrene gå ind og rode på kartoffelmarken, inden kartoflerne var taget op. Sognepræst G. D. Lütken skrev i sin beretning om Præstø amt fra 1839, at hans forgænger også havde haft samme problem i 1822. Lütken skrev ironisk, at de væsentligste fordele for bonden var at han kunne se sit græs nedtrampet på fjorten dage, selvom det kunne have været i to måneder, hvis dyrene havde været tøjret; at han kunne lede efter sine heste en halv dag at han kunne få lov til at ødelægge naboernes vintersæd og kartofler for den ringe skade at se sin egen sæd ødelagt, og at han kunne komme i klammeri gang på gang. Selv havde Lütken kæmpet i 14 år for at få sin ager i fred, men hver vinter havde folk stjålet hans gærder. En nabo drev fred igennem ved at kræve optagelsespenge af kvæget og give det tilbage hvis hans mark fik fred, men hans hest kom på ubegribelig måde ind hos naboen om natten, og hans plov fandtes sønderskåret. Disse problemer fik Lütken til at længes hjem til Fyn, hvor forholdene var bedre. Den manglende markfred kan have været en reel hindring for dyrkningen af kartofler i marken Claus Bjørn forbinder derfor også udbredelsen af kartofler med udskiftningen. Udskiftningen gjorde det muligt for bønderne selv at bestemme om noget af marken skulle anvendes til kartofler eller ej.

Mangel på optagere blev hyppigt nævnt som yderligere en hindring for dyrkningen af kartofler, og der var også forskellige forslag til at afhjælpe denne mangel. I sin beskrivelse af Holbæk amt foreslog Theodor Hasle at fæsterne skulle pålægges kartoffeloptagning som en forpligtelse mod den gængse betaling. Andre benyttede egne tjenestefolk eller husfolk. Carl Dalgas henviser til en pastor Plesner, der havde fundet ud af, at den billigste måde at få optaget kartoflerne på, var at indbyde fattige børn til at sanke efter ploven. Dem kunne man betale med et måltid mad om dagen og tre skilling per tønde, og så var det sikkert, at man ikke ville savne villige arbejdere. Denne optagelsesmåde kunne imidlertid ikke forenes med skolevæsenet, hvorfor pastoren havde opgivet den.

I de ovenstående beretninger om problemerne med at indføre kartoffeldyrkningen i Danmark fremstilles almuen som ubehjælpelig og uoplyst, hvis da ikke direkte dum. Almuen ville helst holde fast i de vante dyrkningsformer og skulle narres til at indføre fornyelser eller omdannes til bedre borgere, der kunne arbejde for landets bedste. En væsentlig hindring for udbredelsen af kartoffeldyrkningen i Danmark var således almuen selv. Denne karakteristik afspejler uden tvivl en vis modvilje mod kartofflen i den brede befolkning, men den fremstiller også situationen udelukkende fra reformatorenes synsvinkel. Et noget andet billede fremkommer, hvis man forsøger at anskue problemerne med kartoffeldyrkningen fra almuens synsvinkel, og forsøger at analysere motiverne bag almuebefolkningens første forsøg på at dyrke kartofler.

Kartoflens plads i bondens landbrug

For Sveriges vedkommende har Sören Jansson hævdet at en vækst på 460% i kartoffeldyrkningen mellem 1802 og 1820 skyldtes, at hjemmebrænding blev tilladt i 1800, og at myndighederne lavede en kampagne for at anvende kartofler i stedet for korn. Når

bønderne dyrkede kartofler til brændevin, fik de også et overskud som kunne anvendes til mad. Om det forholdte sig på samme måde i Danmark er mere usikkert. Kartoffler blev anvendt på brænderierne, men kartoffelsnaps blev regnet som en mere inferior drik end kornbrændevin, og det er ikke et emne, der bliver berørt ofte i kilderne. Det var snarere andre ting ved kartofflen, der fik de danske bønder til at dyrke den eller lade være.

Når præster og godsejere for eksempel klagede over manglen på optagere var ikke nødvendigvis et udtryk for modvilje mod en ny afgrøde. Det kunne også skyldes, at lønnen var for dårlig. Eskel Sørensen fortæller om folk på sin hjem egn i Balslev sogn på Fyn i slutningen af tallet og begyndelsen af 1800-tallet, at nogle forpagtere havde sat såkaldte potæter på marken. Da de skulle opgraves, lod de lyse i kirkerne og lovede hver 9. skæppe til hjælperne. Der var mange inderster, husmænd og også gårdmænd med tjenestefolk, der kom kørende. De fandt imidlertid ud af, at det ikke kunne betale sig at opgrave 18 skæpper og kun få to i betaling, fordi det ikke blev til mere end to-tre skæpper om dagen. Det var for dyrt når kartoflerne kunne købes for to mark skæppen.

En mere effektiv dyrkning af kartofler krævede ligeledes, at bønderne dyrkede dem i marken, og at de ændrede de dyrkningsformer, de ellers var vant til. I begyndelsen af det 19.

århundrede begyndte godsejere og præster nogle steder at indføre nye former for dyrkningsmønstre, som skulle øge effektiviteten indenfor landbruget.

Landhusholdningsselskabet opmuntrede til indførelse af vekselbrug, som i korte træk drejede sig om at udnytte jorden fuldt ud ved at indføre vekslen mellem korn og andre afgrøder som for eksempel kløver. Desuden dyrkede man kartofler og hør i stedet for at lægge jorden helt brak. Endelig indførte man sommerstaldfodring, fordi dyrkningen af brakafrøder betød at man kunne øge kreaturholdet og derfor også få en større gødningsproduktion. Indførte man først denne form for forbedringer af dyrkningsmåden, blev kartofflen en næsten selvfølgelig bestanddel af sædskiftet. I begyndelsen af 1800-tallet var der imidlertid langt mellem de bønder, der indførte sådanne ændringer af deres drift, og vekseldriften blev sjældent indført i ren form. Ofte forsøgte bønderne sig med enkelte elementer for at se, hvordan det virkede. Det krævede både indsigt, overskud og mod at ændre dyrkningsmåden. Det var ikke uden risiko at forsøge sig med nye afgrøder, som i princippet kunne slå fejl når udbyttet ikke var så stort. Det var næppe et udtryk for dumhed, men snarere et forsigtighedsprincip.

De mange forbehold var ikke ensbetydende med at den jævne befolkning ikke dyrkede kartofler hvis de ikke også indførte forbedringer af deres drift med former for vekslende sædskifte. Der blev dyrket kartofler, men alle oplysninger om almuens dyrkning tyder på, at folk til at begynde med forsøgte sig i et mere begrænset omfang i haverne eller en enkelt række i marken. På den måde kom de om ved nogle af de problemer, der ellers kunne være knyttet til kartoffeldyrkningen og formindskede risikoen ved at dyrke en ny og ukendt afgrøde, fordi den ikke optog plads fra de almindelige afgrøder. Man kunne ganske vist ikke opnå et stort udbytte, men det var muligt at forsøge sig med en ny afgrøde uden at den optog plads fra

de velkendte afgrøder. Noget lignende gælder i de tilfælde, hvor kartoffeltyskere og deres danske naboer dyrkede "til halvs". Også her var der tale om en formindskelse af risikoen, samtidig med at de danske bønder lærte, hvordan de rent praktisk skulle bære sig ad med at dyrke kartofler

Pionerer blandt bønder

Det er også den fremgangsmåde, man kan iagttage hos nogle af de bønder, der forsøgte sig med dyrkning af kartofler, og som noterede det i deres dagbøger. Bondedagbøger indeholder indtil midten af 1800-tallet primært optegnelser vedrørende bedriften, vejr, udgifter og begivenheder i familien, og bønderne var sandsynligvis inspireret af de oplysninger, de fandt i Almanakken. Derimod nævner dagbøgerne sjældent noget om følelser og motiver, og man kan ikke anvende dagbøgerne til at få konkrete oplysninger om, hvorfor bønderne begyndte at dyrke kartofler. Man er derfor henvist til at studere bøndernes forsøg med kartoffeldyrkningen og den sammenhæng, de indgår i, for at indkredse nogle af de mulige bevæggrunde, der lå bag deres forsøg med afgrøden.

Et af de tidlige eksempler på bønder, der forsøgte sig med kartoffeldyrkning, var sognefoged Lars Nielsen (1742-1817) på Stavnholt ved Farum, der førte dagbog i årene 1770 til 1794. Han nævner nærmest i flæng, at han den 9. maj 1789 lægger såkaldte kantøfler. Samme år nævnes også hør, ærter og boghvede som afgrøder til forskel fra de tidligere år, hvor han kun dyrkede havre rug og byg. Året efter lægger han den 26. april to skæpper kartofler i haven efter ploven i hver 4. for, plovfure, dagen efter to skæpper i toften og igen den 4. maj i haven. Hvert efterfølgende år lagde han kartofler, og i 1792 noterer Lars Nielsen den 20. oktober, at sønnen Niels er rejst til København med kartofler á 20 skilling skæppen. Året efter sælges skæppen for en mark, og han får tre rigsdaler og otte skilling for tre fulde sække. I 1794 lægger han tre skæpper kartofler i haven, og i september sælges i alt otte sække i København for henholdsvis otte mark og tre skilling per sæk og syv mark og to skilling per sæk. Samme år noterer Lars Nielsen, at familien og to gifte døtre selv fortærede seks sække, og han bemærker, at kartoflerne gav 28-30 fold, men regner ikke med, at de vil give det samme på høje jorde og i en tør sommer eller på uhegnet jord, hvilket vil sige i marken. Bortset fra disse bemærkninger står der intet i dagbogen om de overvejelser, Lars Nielsen gjorde sig i forbindelse med sine første forsøg på at dyrke kartofler.

I Lars Nielsens tilfælde sker forsøgene samtidig med indførelsen af andre nye afgrøder i marken. Det lader altså til, at kartoflen indgik som led i et forsøg på at indføre en bedre drift af jorderne - også selvom han i første omgang dyrkede den i haven og toften. Det ser ikke ud til, at der var tale om at indføre egentlig vekseldrift efter alle forskrifterne, men snarere var det et forsøg med en ny afgrøde for at se, hvordan den fungerede. Det forklarer også, hvorfor han ikke flyttede kartoflerne ud i marken, hvor de ville høre hjemme i vekseldriftssystemet. Hvor han har hørt om kartoflerne fra, vides ikke, men han sørgede for at de også blev udbredt til den

øvrige familie, ligesom det også er tydeligt, at han hurtigt fandt ud af at udnytte det marked, der fandtes for kartofler i København. Måske var han blevet opmærksom på dem her, eftersom han samme sted allerede fik en god indtægt fra salg af kirsebær. Det kan ikke på baggrund af notaterne i dagbogen afgøres, om Lars Nielsen også anvendte kartoflerne til foder, men sandsynligvis betyder ordet fortærede i denne sammenhæng, at de først og fremmest anvendte kartoflerne til mad. Nysgerrighed, udsigten til fortjeneste ved salg, egen fortæring og måske interesse i bedre drift af jorden må således have været nogle af de motiver der lå bag Lars Nielsens forsøg med kartoffeldyrkning.

Et senere eksempel er fæstebonde og sognefoged Søren Pedersen (1776-1839) fra Havrebjerg nær Korsør. Da han overtog gården i 1811 efter sin far, var en forbedring af haven noget af det første, han foretog sig. Han lagde fire skæpper kartofler den 28 marts 1811, men de slog fejl, så han kun fik 6½ fold. Det fik ham dog ikke til at give op, for året efter lagde han en tønde i haven og fik denne gang 24 tønder i udbytte. Han solgte en del af dem, for han skriver, at de skaffede ham en god plokkeskilling. I 1819 lagde han stadig kartofler i haven, men mængden var steget til tre tønder og fire skæpper, som han fik et udbytte på 34 tønder af. Heraf gik de 12 tønder til føde, mens han solgte seks tønder og seks skæpper for 15 rigsdaler. I 1821 skrev han, at han lagde om til vekseldrift på store dele af marken og indførte sommerstaldfodring. Det betød, at han lagde 16 tønder og to skæpper og fik 140 tønder. Heraf spiste husholdningen de 13 tønder. Året efter var udbyttet bedre, så han af 24 tønder og fire skæpper fik 400 tønder, hvoraf de 15 blev solgt. Sandsynligvis anvendte han en del kartofler til foder. I 1737 lagde Søren Pedersen 35 tønder og høstede 290. Heraf spiste husholdningen de 18 tønder, mens han solgte 11 tønder og syv skæpper. Herefter er der ikke detaljerede oplysninger i dagbogen.

I Søren Pedersens tilfælde virker dyrkningen af kartofler som et direkte og bevidst forsøg på at forbedre jordens dyrkning, selv om den i første omgang fandt sted i haven. Han modstiller i dagbogen sin havedyrkning med faderens drift af gården og beskriver ham som en bonde af den gamle og mere bagstræveriske type, mens han forsøger at fremstille sig selv som faderens modsætning, nemlig som en bonde der er mere fremsynet. I den forbindelse kommer kartoflerne til at symbolisere hans initiativrighed og driftighed.

Det er kendetegnende, at både Lars Nielsen og Søren Pedersen indførte forbedringer af deres jordbrug, men at de begyndte deres forsøg med kartoflerne i haven i mindre stil. I Søren Pedersens tilfælde kan man iagttage, hvordan han senere tog skridtet fuldt ud og indførte nye dyrkningsformer, hvor kartoflen indgik både som forbedring af jorden og som foder til dyrene. Denne bevægelse fra have til mark ses også andre steder.

Rasmus Stæhr fra Farø er et derimod eksempel på en bonde, der efter de første forsøg med kartofler tilsyneladende holdt op igen i en længere periode. I 1803 skrev han i sin dagbog, at de den 26. april pløjede ageren op til sennepsstykket for at sætte Cantöfler i den øverste ende. Ordet er skrevet meget omhyggeligt de første to gange, han skrev det, hvorefter skriften blev

mere flydende. Det kan være et udtryk for, at kartofler var et nyt begreb for ham. I juni registrerede han, at pigen hyppede kartoflerne, og i september gravede hun dem op og høstede 1½ tønder. De følgende år nævnte Rasmus Stæhr imidlertid intet om dyrkning af kartofler, og først i 1814 begyndte han igen. Også denne gang foregik det i en ende af marken.

Rasmus Stæhr ligner Lars Nielsen og Søren Pedersen på flere områder. For det første var han en af de landmænd, der syntes at være villig til at forsøge sig med nye afgrøder. Således dyrkede han allerede vikker og ærter. Desuden er det kendetegnende, at han i begyndelse forsøgte sig i det små i udkanten af marken. Til forskel fra de to andre holdt han derimod en pause i dyrkningen. Der kan være mange grunde hertil. Måske mente han ikke, at det kunne betale sig, fordi der ikke var et marked for hans kartofler på Farø på samme måde, som der tydeligvis var det for Søren Pedersen og Lars Nielsen. Det kan også være, at Rasmus Stæhr ikke nævner dyrkning af kartofler i over ti år efter det første forsøg, fordi der enten var et ubetydeligt udbytte eller fordi kartoflerne blev dyrket i haven og ikke i marken, hvorfor de falder uden for de ting, som Rasmus Stæhr fandt det interessant at nævne i sin dagbog.

Det er dermed muligt at finde eksempler på bønder og husmænd udenfor reformatorerne og kolonisternes rækker, som forsøgte sig med kartoffeldyrkning fra 1780'erne og frem, men for det meste skete forsøgene i det små i udkanten af marken eller i haven. Dermed stødte almuens praksis sammen med reformatorerne vægtning af kartoffelen som led i forbedringer af landbruget. Ifølge disse skulle kartofler dyrkes i markerne og anvendes til foder, og den dyrkning der foregik i haverne var ikke interessant. Da det er reformatorerne, der har skrevet vores kilder til kartoffelens udbredelse, er der kun få konkrete oplysninger om dyrkning af kartofler i haverne, og det bliver dermed svært at afdække og tidsbestemme udbredelsen af kartoffeldyrkning. Der er derfor meget der tyder på, at beskrivelserne af bøndernes vrangvillige holdning til kartoffelen også bunder i, at de ikke dyrkede og udnyttede kartoffelen på den måde, reformatorerne mente var den rigtige. På baggrund af ovennævnte eksempler kan man dog slutte, at kimen til kartoffelens sejrsgang i Danmark blev lagt allerede i slutningen af det 18. århundrede. Folk overvandt betænkeligheder og vanskeligheder og inkorporerede den i såvel jord- og husdyrbrug som i madlavning. Det var dog en langstrakt proces, der ikke fandt sted med samme hastighed landet over.

Udbredelsen i 1837

Den første landsdækkende og ensartede opgørelse over kartoffeldyrkningens tilstand er landbrugstællingen fra 1837. Tællingen er fra et tidspunkt, hvor kartoffeldyrkningen allerede var udbredt som markafgrøde over hele landet. Det giver imidlertid et godt billede af de regionale forskelle i landet, selvom tallene kun dækker de kartofler, der blev dyrket i marken og desuden også omfatter andre rodfrugter, uden at det er muligt at afgøre kartoffelernes andel. Tallene er heller ikke fuldstændigt frie for skøn, eftersom de bygger på indberetninger fra især

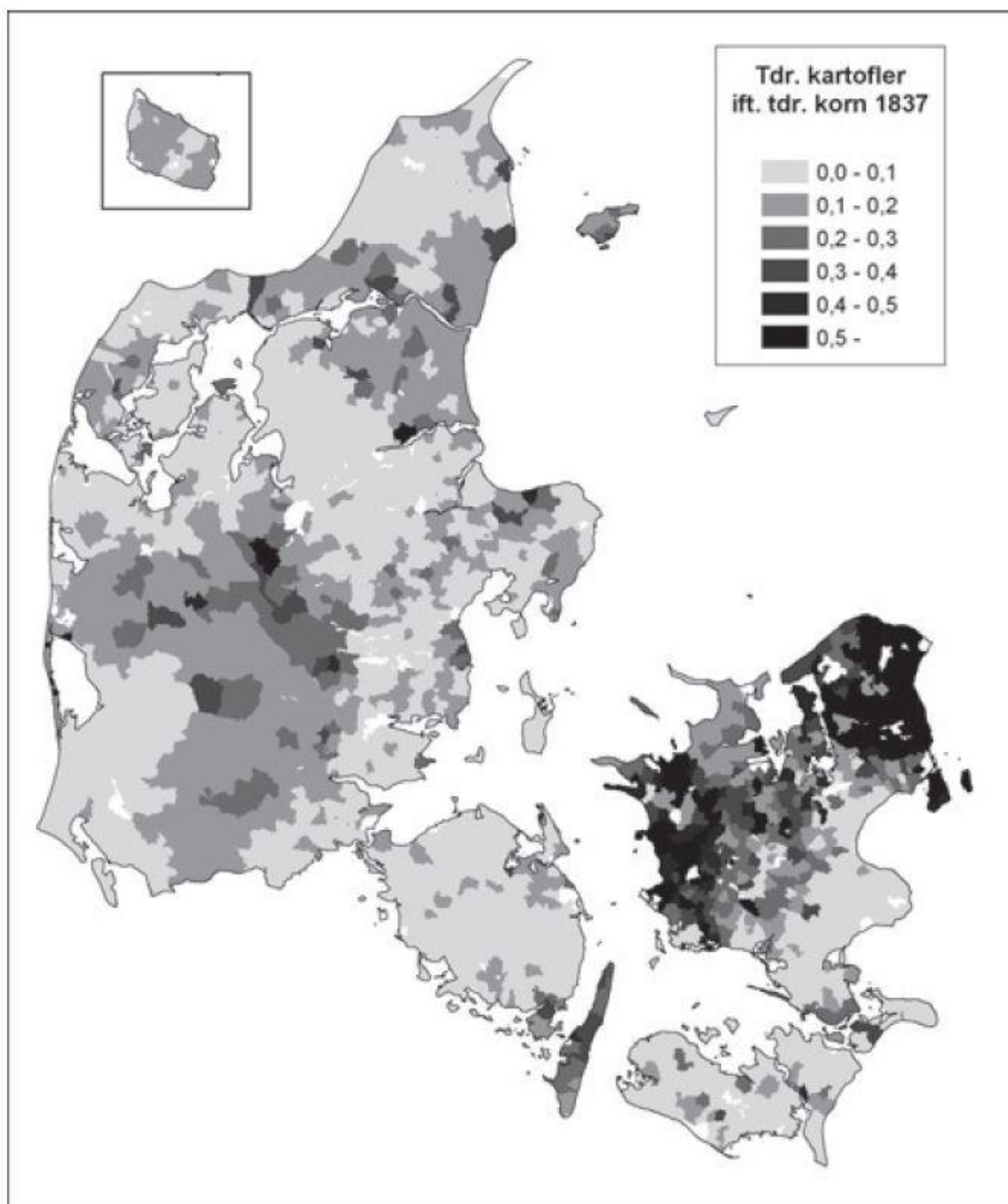
præster, ligesom man ikke umiddelbart kan se, om udsædens størrelse og foldudbyttet dækker over en stor befolkning i et givet område eller stordrift på for eksempel en herregård.

Kartofler og andre rodfrugter udgjorde i 1837 på landsplan 13,5% af udsæden og 18,4% af høsten. En oversigt over den gennemsnitlige udsæd per 100 tønder hartkorn viser, at man på Sjælland i gennemsnit lagde 125 tønder kartofler og her udmærkede Frederiksborg amt sig, hvor der blev lagt 316 tønder.

Sammenlignet med andre afgrøder udgjorde kartofler og andre rodfrugter 28% af hele høsten for Sjællands vedkommende og over 44% af høsten for Frederiksborg amt. Det var den højeste andel på landsplan. Men også de andre sjællandske amter lå højt på mellem 103 og 121 tønder. I Præstø amt blev imidlertid kun lagt 30 tønder. I de øvrige dele af landet var det kun Langeland, der kom i nærheden af de sjællandske forhold med en udsæd på 113 tønder per 100 tønder hartkorn eller 25% af hele høsten i området. Herefter kom Skanderborg amt med 74 tønder og Ålborg amt med 73 tønder udsæd. Det laveste gennemsnit fandtes på Falster, hvor tallet lå på 19 tønder men også Lolland med 22 tønder og Fyn med 24 tønder lå i den laveste ende. På Bornholm var kartofflen meget udbredt og udgjorde sammenlagt 21% af høsten, og i Jylland som helhed udgjorde den de samme ca. 21%. I Ringkøbing amt udgjorde den 17%, efterfulgt af Møn med 10% og Fyn og Lolland med ca. 8%, hvorimod den var mindst udbredt på Falster med 6,5% af høsten. Ser man på udsæden af kartofler i forhold til korn, se kortet i figur 8, bliver det særligt tydeligt, at der var regioner, som skilte sig ud fra det øvrige land, og hvor kartoffeldyrkningen var etableret i særlig grad. Det drejer sig om hele det nordlige og vestlige Sjælland, Langeland og et mindre område i Midtjylland.

Foldudbyttet lå mellem seks og ni fold. Interessant nok var Falster stedet med det højeste foldudbytte på ni, mens det laveste var på Møn. Falster havde dog også sammen med Lolland det højeste foldudbytte, når det gjaldt korn og foldudbyttet for kartofler fordeler sig da i store træk på landsplan på samme måde som for korn. På Sjælland var det syv fold, i Jylland det samme og på Fyn otte fold.

Det er tydeligt, at der blev dyrket kartofler over hele landet i 1837 med undtagelse af enkelte sogne, men der var også sogne, hvor alt tyder på, at det kun var en enkelt bonde eller nogle få, der forsøgte sig med dyrkning af kartofler i marken. I Varpelev sogn i Præstø amt blev der således kun registreret tre tønder udsæd, mens der slet ingen var i Lille Heddinge. På den

Figur 8. Kartoffelkort 1837. Kortet viser udsæden af kartofler i forhold til korn ifølge jordbrugstællingen fra 1837. Det ses tydeligt, at særligt indbyggerne i den nordlige og vestlige del af Sjælland, Langeland og enkelte områder i Midtjylland lagde vind på kartoffeldyrkningen. Kortet er udarbejdet af Peder Dam. Data er venligst stillet til rådighed af Jørgen Rydén Rømer, der har indtastet landbrugstællingen i forbindelse med forskningsprojektet AGRAR2000.

anden side var der også sogne, hvor udsæden var mellem 200-300 tønder - i nogle sogne endda højere. I Tårnby sogn i Københavns amt var udsæden således på 3.488 tønder og i Tikøb

i Frederiksborg amt på 3.988 tønder, men det var dog langt fra almindeligt på landsplan, at udsæden var så høj i 1837. Det er desuden ikke muligt at afgøre, hvilke forhold der ligger til grund for tallene. Der kan både være tale om, at samtlige beboere i sognet dyrkede en vis mængde kartofler i marken, og at en enkelt hovedgård dyrkede kartofler i stor stil til foder. Det sidste kunne især være tilfældet, hvor et enkelt sogn skilte sig ud fra nabosognene. Det kunne dog også være, at bønderne i netop det sogn stod for den lokale produktion af kartofler og afsatte dem til nabosognene. I 1837 var der således ca. 80 sogne, hvor udsæden var på under ti tønder, foruden nogle sogne, hvor der ikke blev registreret nogen udsæd.

Byerne havde en betydning som marked for oplandet. Det er ikke så besynderligt, at områderne nord for København og Nordsjælland udmærkede sig ved at dyrke mange kartofler - og særligt de sorter, der var gode spisekartofler. Det var det københavnske marked, der trak, og byen efterspurgte endda kartofler helt fra Fredericia. Byerne var således en dynamo for udbredelse af kartoffelavlens både som marked og inspiration til anvendelsen. De piger og karle, der tjente i de borgerlige hjem, blev sandsynligvis præsenteret for kartofler som enten del af deres egen kost eller som del af her skabets. Disse udslag i landbrugstællingen harmonerer desuden med bondedagbøgernes oplysninger om salg af kartofler til byerne og understøtter, at salget har været en motivation til i det hele taget at forsøge sig med kartofler.

Afslutning

I dag synes vi ikke, at der er noget mærkværdigt ved kartofler. De er så fast en del af vores madkultur, at vi opfatter dem som dagligdags og uproblematisk - måske en smule kedelige eller besværlige. Der er noget hverdagsagtigt og nærmest bondsk ved kartoffelen.

Bag denne opfattelse skjuler der sig imidlertid en næsten 100 år lang kamp for at få den danske almue til at dyrke kartofler. Præster og godsejere forsøgte via prædikener, pressen, oplysende skrifter, udenlandsk ekspertise og egne gode eksempler at overbevise landbobefolkningen om kartoffelens lykkessaglighed. men det var ikke altid let at få budskabet til at trænge igennem. Derfor er kilderne også fyldt med beskrivelser af uforstandige bønder der enten ikke helt kan forstå, hvad de skulle gøre ved kartoffelen, eller som direkte modarbejdede reformatorenes forsøg.

Disse beskrivelser bunder dog først og fremmest i en forskellig opfattelse af, hvordan kartofler skulle indgå i landbruget. Den skulle være en sikring mod misvækst eller en del af forbedringer inden for landbruget. Derfor skulle den dyrkes i marken. Når bonden tøvede over for disse ændringer, skyldtes det dog ikke nødvendigvis modvilje, men i lige så høj grad sikkerhedsforanstaltninger i forhold til en ny og uafprøvet afgrøde. De bønder, der tidligt forsøgte sig med kartofler, udviste da også en vis forsigtighed og dyrkede dem i det små og ofte i udkanten af marken eller i haven. Dermed blev de også overset i den store fortælling om kartoffelens udbredelse. De havde dog på samme måde som kartoffelens fortalere blandt præster og godsejere øje for kartoffelens mange anvendelsesmuligheder. De forstod at få det

bedste ud af afgrøden uden at risikere for meget. De omlagde ikke deres landbrug efter forskrifterne, men de banede vejen for at kartofflen kunne blive en så fast del af vores hverdag.

Kilde

Landbohistorisk Tidsskrift 2008:2

Hjemmesider

Landbrugsraadet: www.landbrugsraadet.dk

Ordbog over det danske sprog: www.ordnet.dk

Wikipedia: www.wikipedia.org

Forfatter

Christina Folke Ax, født 1969, cand.mag i Europæisk Etnolog og Ph.d. fra Saxo-instituttet, Afdeling for historie, Københavns Universitet. Artiklen bygger på resultaterne af studiet af kartofflen som folkeføde i forbindelse med projektet Mad drikke og tobak i 1800-tallet. Forbrugsmønstre, kultur og diskurser ved Saxo-instituttet Københavns Universitet. Har tidligere i sin ph.d.-afhandling arbejdet med islandske bønders reaktion på reformforsøg. Dele af resultaterne herfra er publiceret i: "Incorporating New Ideas in a Local Community: A Reform Society in Iceland, 1833-1870", i Scandinavian Journal of History, vol. 32 no. 2 (2007)

English summary.

The article examines the spread of potato cultivation among the general population in Denmark between 1750 and 1840. During this period, the first systematic attempts to introduce potatoes were undertaken by reform-minded members of the clergy, landed estate owners, and groups of foreign farmers who had been invited to Denmark to cultivate the heathlands and serve as role models for Danish peasants.

To these reformers, potatoes were valued for their versatility and their potential to replace grain. They could be consumed by both humans and livestock, processed into flour or starch, and used in the production of spirits. By the late eighteenth and early nineteenth centuries, potatoes were increasingly associated with agricultural reforms such as crop rotation and stall-feeding of livestock, with the aim of producing large quantities of fodder in the open fields. Proponents sought to promote potato cultivation through sermons, pamphlets, social pressure, and by setting an example themselves, much as the foreign settlers were expected to do.

Peasant farmers, however, were initially skeptical of this new crop, and it took considerable time before potatoes gained widespread acceptance. Contemporary records often portray

farmers as ignorant, uncooperative, or even actively resistant. They appeared to lack both an understanding of the crop's potential and the practical knowledge required for its cultivation, while also resisting changes in work routines, dietary habits, and farming practices.

A closer examination from the farmers' perspective reveals a more nuanced picture. Evidence suggests that some peasant farmers were already growing potatoes by the late eighteenth century, indicating that resistance was not universal. These early efforts were typically confined to gardens or field margins, allowing farmers to experiment without risking their main crops. Such cautious experimentation was viewed as insufficiently ambitious by reformers, who prioritized large-scale field cultivation. The motivations behind these early trials remain unclear, but curiosity about new crops and opportunities for market sales, including to buyers in Copenhagen, likely played a role.

By the time of the land census of 1837, potato cultivation had become so widespread that potatoes were grown in fields in virtually every parish in Denmark, albeit with significant regional variation.

Efterord (JRJ).

Artiklen har virkelig været en øjenåbner for mig, idet jeg altid har forbundet dyrkningen af kartofler med Midtjylland og hertugdømmerne. Af Figur 8 (situationen i 1837) fremgår med lysende klarhed, at Nord- og Vestsjælland var kartoffelland i langt højere grad end Jylland. For Nordsjællands vedkommende sikkert som følge af Københavns nærhed.

Det har glædet mig at se provst Lüders fremhævet som den vigtigste pioner, idet hans resultater gled direkte over i hede- og mosekolonierne, hvor de kom til at betyde forskellen på overlevelse eller opgivelse af bosættelserne.

Artiklen er overført direkte fra en pdf-fil, bortset fra (1) udeladelse af alle figurer undtagen figur 8, og (2) omskrivning af det engelske resumé.

Jørgen Riis Johansen

februar 2026